

RİSÂLE-İ FELEKİYYE'NİN YENİ BİR NÜSHASI HAKKINDA

*İsmail OTAR**

ÖZET

XIV. yüzyıl ortalarında Abdullah ibn Muhammed Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından kaleme alınan Risâle-i Felekiyye isimli eser, Ortaçağ İslâm dünyasında resmî muhasebe usulünün ilk örneklerindedir. Vaktiyle W. Hinz tarafından tek bir nüshaya dayanılarak yayımlanan bu eser önemli hata ve eksiklikleri ihtiva etmektedir. Eserin ikinci bir nüshası Tahran'da Kitâbhâne-i Meclis'te nr. 6041'de kayıtlı bulunmaktadır. Eserin yeni bulunan Tahran nüshası, müellif nüshası olmamakla birlikte, bazı hata ve eksiklikleri düzeltmemize yardımcı olmaktadır. Bundan sonra eser üzerine yapılacak çalışmalarda bu yeni nüshanın kullanılması araştırmacılara önemli kolaylıklar sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler:

Abdullâh ibn Muhammed Kiyâ el-Mâzenderânî, Risâle-i Felekiyye, Muhasebe Tarihi, Resmî Muhasebe Usulü, İlhanlılar.

Ortadoğu'da muhasebenin ehemmiyeti Sümerliler devrinde anlaşılmış; mal ve nakit olarak bütün teslim ve ödemeler kil tabletlere yazılmıştır. Bunlardan birçok örnekler hâlen müzelerde mevcuttur. Zaman ilerledikçe bu sistem diğer kavimlere intikal etmiş, Mısır'da Koptça, İran'ın bir bölümünde Farsça, Roma ve Bizans'ın hâkim olduğu yerlerde Latince ve Grekçe ve Ortadoğu'nun birçok bölgesinde Süryanca yazıla gelmiştir.

İslâm'da da bu kayıt müessesesine büyük ehemmiyet verilmiştir. O kadar ki, Kur'an-ı Kerim'de en uzun ayet, Bakara suresinde, borçlanma sırasında bu borçlanmanın mutlaka âdil bir kimse tarafından kayda alınması hakkındadır. Ancak İslâm'ın kısa zamanda birçok memleketlere yayılması muhasebenin de Arapçalaştırılmasını icap ettirmiş ve bu husus Haccâc'ın emriyle muhasebe uzmanı Salih tarafından H. 81 (M. 700)'de yerine getirilmiştir. Bu sırada, evvelden beri bu mesleği ifa etmekte olan Süryanîler zümre olarak bu mesleğe sahip ve hâkim olmuşlardır. Bu devrede yazılmış kitaplar bulunup bulunmadığına vakıf değiliz. Ancak, İlhanlılar devrinde yazılan bazı kitaplar zamanımıza kadar intikal etmiştir.

* Emekli Muhasebe Uzmanı.

Bunlardan, Felek 'Alâ-i Tebrîzî tarafından H. 707 (M. 1307) yılında yazılmış olan *Sa'âdet-nâme*¹ (istinsahı 1336, İstanbul, Aya Sofya Kütüphanesi, no. 4190); yazarı bilinmeyen ve H. 731 (M. 1330-31) yılında telif edilen *Risâle-i Sâhibiyye*² (Tahran, Kitâbhâne-i Millî-i Melik, no. 3697); İmâdü's-Serâvî tarafından H. 740 (M. 1340) yılında kaleme alınan *Câmi'ül-hisâb*³; Ali Şîrâzî tarafından miladî 1441 yılında yazılmış olan *Şemsü's-Siyâk* (İstanbul, Aya Sofya Kütüphanesi, No. 3986) gibi eserler mevcuttur.

Bu meyanda bir de İstanbul Aya Sofya Kütüphanesi'nde 2756 numarada *Risâle-i Felekiyye* adlı kitap mevcuttur. Bu kitap Abdullah bin Muhammed b. Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından yazılmıştır. Bu eserin mevcudiyetini ilim âlemine ilk kez 1931 yılında merhum Zeki Velidî Togan bildirmiş⁴; Walther Hinz, bunu, translitere ederek bastırmıştır⁵. Biz de Türkçe bir hulâsasını neşretmişik⁶.

Z.V. Togan, bu kitabın daha tam bir nüshasının Tahran'da Kitâbhâne-i Meclis'te bulunduğunu yazmıştı⁷. Bu yazımız, *Risâle-i Felekiyye*'nin şimdiye kadar istifade edilmeyen Kitâbhâne-i Meclis nr. 6041'de bulunan Tahran nüshasının⁸ tanıtılması ve Aya Sofya nüshası ile karşılaştırılması mevzuundadır.

¹ Mirkamal Nabipour tarafından doktora tezi olarak incelenmiştir: *Die beiden persischen Leitfäden des Falak 'Alâ-ye Tabrizî über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert*, (Dr. Tezi), Göttingen 1973.

² Hakkında bkz. Osman G. Özgüdenli, "İlhanlı Devrine Ait Anonim Bir Münşe'ât Mecmû'ası: *Risâla al-Sâhibiyya*", *Belleten*, LXIII/238, Ankara 2000, s. 725-743.

³ Nejat Göyünç tarafından doktora tezi olarak incelenmiştir: *Das sogenante Ğâme'ol-Hesâb des 'Emâd as-Sarâvî, Ein Leitfaden des Staatlichen Rechnungswesens von ca. 1340*, (Dr. Tezi), Göttingen 1962.

⁴ Zeki Velidî [Togan], "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, İstanbul 1931, s. 14-15.

⁵ Walther Hinz tarafından neşredilmiştir: *Die Resâlâ-ye Falakiyya des 'Abdollah ibn Mohammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî. Ein persischer Leitfaden des staatlichen Rechnungswesens (um 1363)*, Wiesbaden 1952.

⁶ İsmail Otar, "Risale-i Felekiyye "Kitab us-Siyakat" Hakkında", *İ.Ü. İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, Ağustos 1984, Sayı 37. Yine bkz. İsmail Otar-Cigdem Solas, "The Accounting System Practiced in the Near East during the Period 1220-1350. Based on the Book Risale-i Felekiyye", *The Accounting Historians Journal*, XXI/1, (1994), s. 117-135.

⁷ Z.V. Togan, "Londra ve Tahrandaki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III/1-2, İstanbul 1960, s. 155.

⁸ *Risâle-i Felekiyye*'nin ikinci nüshanın fotokopisinin temini hususunda büyük zahmetlere giren Osman Gazi Özgüdenli'ye sonsuz şükranlarımızı arz ederiz. İfadelerine göre henüz kütüphane kataloğuna girmemiş olan ve XXII. cilde girmesi muhtemel bulunan kitabın şimdiki kayıt numarası 6041'dir.

Bu muhasebe kitabına, zamanın değerli veziri “Felekü'l-Ma‘âlî” (İstanbul nüshasında Ma‘ânî)'nin unvanına atfen “Risâle-i Felekiyye” adı verilmiştir. Tahran nüshasının 1b numaralı sahifesinde asıl kitabın yazarı, Abdurrahman (İstanbul nüshasında ise “Abdullah”) peser-i Muhammed bin Kiyâ el-Mâzenderânî olarak zikredilmektedir. İstanbul ve Tahran'daki her iki nüshanın da aynı kitaptan istinsah olduğu anlaşılmaktadır. Tahran'daki Meclis Kütüphanesi müdürü Abdu'l-Huseyn Hayrî Bey, bu kitapla birlikte olan diğer bir kitabın (Abdurrahman) ismiyle yazıldığını ifade etmişlerdir. İstinsah sırasında, belki de bu sebepten bir isim yanlışlığı meydana gelmiştir.

Müstensihlerin isimleri, her iki nüshada da yazılmamıştır. Bunların istinsah edildiği nüshanın yazıcısı da zikredilmemiştir ve bu nüsha halen bilinmemektedir. İstanbul nüshası 12x17 ebadında 277; Tahran nüshasıysa 7x18 ebadında “a” ve “b” sahifelerini ihtiva eden 79 yapraktan yani 158 sahifeden ibarettir. İstanbul nüshasında her sahifede 11 ilâ 18, Tahran nüshasındaysa 19 ilâ 33 satır vardır. Kitap, esas itibarıyla Farsça, kısmen de Arapçadır. Muhasebeyle ilgili kayıt, madde ve rakamlar siyakat, diğer yazılar ise ta'lik ile yazılmıştır.

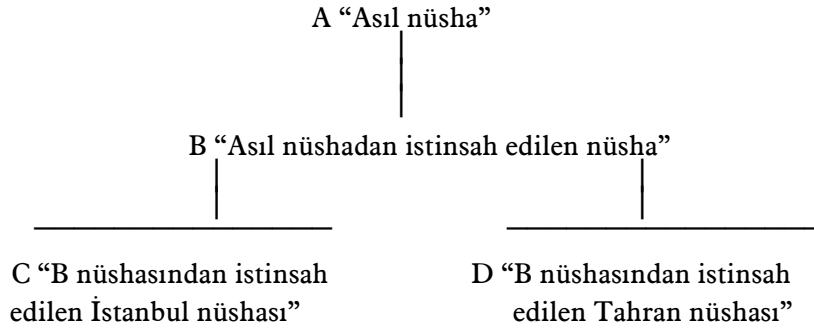
Kitabın gerek İstanbul ve gerekse Tahran nüshalarının istinsahında farklılıklar ve eksiklikler görülmektedir. Bunlardan ilk karşılaştırmada tespit edebildiklerimizi bu makalenin sonuna ekledik. İstanbul nüshasındaki eksiklerden bir kısmını, evvelce, muhasebe usulünden hareketle, Aya Sofya nüshasının bizdeki fotokopisinde düzeltmiş idik. W. Hinz'in çok büyük bir ilmî gayretle bastırıldığı İstanbul nüshasında da bazı yanlışlıklar vardır. Bu kitaplar üzerinde inceleme yapmak isteyenlerin bu hususları göz önünde bulundurmaları uygun olacaktır.

I. K İ T A B İ N Y A Z I L I Ş T A R İ H İ :

W. Hinz translitere ederek bastırıldığı İstanbul nüshasında, kitabın yazılış tarihini M. 1363 senesi olarak belirtmektedir. Bu tarih, herhalde kitabın asıl nüshasının yazılış tarihi değildir. Zira, evvelâ, her iki nüshanın da aynı kitaptan istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü, her iki nüshada da asıl nüshadaki bazı eksikliklerin tamamlandığından; açıklamalar yapıldığından bahsedilmekte ve müellifine Allâh'tan rahmet niyaz olunmaktadır. Demek ki, eldeki her iki kitabın istinsah edildiği kitap asıl kitap değildir. Şayet asıl nüsha olsaydı onda müellifine rahmet dilenemez ve bazı ilâveler yapılmış olduğundan bahsedilemezdi. Biz, bu hususları göz önüne alarak

kitabın orijinal nüshasının 1363 senesinden daha evvel İlhanlılar devletinin son devirlerinde, takriben 1335 ile 1345 yılları arasında yazılmış olmasının muhtemel bulunduğu düşüncesindeyiz. Kitabın isminin, unvanına atfedildiği zamanın veziri “Feleku'l-Ma'âli”nin vezâret devresi hakkında bilgi edinebilseydik bu tarih, daha doğru olarak tespit edilebilirdi; fakat, bütün araştırmalarımıza rağmen bu hususta bir kaynak bulamadık.

Yukarıda arz ettiğimiz ikinci nüshadan, İstanbul nüshasının takriben on beşinci; Tahran nüshasının da on yedinci veya on sekizinci yüzyılda istinsah edildiğini zannediyoruz. Tahran nüshasının başlangıcının başındaki tezhibli ve reyhanî yazıyla yazılmış olan besmele de bu düşüncemizi teyid etmektedir. Durum, şematik olarak şöyle gösterilebilir:

Bu maruzatımızı şu şekilde açıklayabiliriz:

A “Risale-i Felekiyye” adlı kitabın asıl nüshası. Yazıldığı tarih muhtemelen 1335-1345. Mevcudiyeti hakkında bilgimiz yoktur.

B Aslından istinsah edilen nüsha. İstinsah tarihi muhtemelen H.765 (M.1363). Bu nüsha da henüz bulunamamıştır.

C “B” nüshasından istinsah edildiği anlaşılan İstanbul nüshası. Bugün Aya Sofya Kütüphanesi no. 2756'da kayıtlı bulunmaktadır. İstinsah tarihi muhtemelen XV. yüzyıldır. W. Hinz tarafından yayınlanmıştır.

D “B” nüshasından istinsah edildiği anlaşılan Tahran nüshası. İstinsah tarihi muhtemelen XVII. yüzyıldır. İlk defa bu makalede değerlendirilmeye tâbi tutulmaktadır.

II. Kitabın Mevzuu :

Kitap, devlet muhasebesinde defterler, kayıt şekilleri, vesikalar ve bazı muhasebe nevilerinden bahsetmektedir. Başlangıç kısmında, muhasebenin diğer yüksek fenlere göre daha şerefli olduğundan, memleket ve devlet işlerinin; memleket ihtiyaçlarının hesap kaidesi olmadıkça yürümeceğinden ve tıkanıp kalacağından, maliyenin gelir ve giderlerinde, bunların doğru yürütülmesi için, gerekli hesaplar açılmazsa işlerin kısa zamanda bozulmağa yüz tutacağından bahsedilmekte ve bu sebeplerle eski hakimler ve âkil kişilerin, muhasebe ilminin temelini vaz'ı, her iş için o işe göre hesap açılması ve hususî kaide koyulması esaslarında ittifak ettikleri zikrolunmaktadır.

Kitap şu bahisleri ihtiva etmektedir:

- 1- Siyakat rakamları,
- 2- Ölçüler,
- 3- Hint rakamları,
- 4- Ebced rakamları (bu kısım Aya Sofya nüshasında yoktur),
- 5- Defterlerin yazılışındaki işaret ve kaideler (Bunların, muhasebecilerin en bilginleri tarafından tesbit edildiği zikrolunmaktadır).
- 6- Haşv ve bariz (yevmiyenin sağ ve sol bölümlerinde doldurma ve açık bırakma),
- 7- Muhasebe maddelerinin yazılışındaki kaideler,
 - (a) Minha (ondan) ve minzalike (bundan)
 - (b) İzafet (ekleme)
 - (c) Baki ve ziyade (eksik veya fazla kalan)
 - (d) Merdiven basamağı usulü
- 8- Mo'amere (İşlerin yürütülüşü)
 - Vesikalar ve dokuz kaide
- 9- Defterler:
 - Rûznâmçe (yevmiye)
 - Evârece (defter-i kebir)
 - Tevcihat (masraf)
 - Tahvilat (şahıslar)

Defter-i Müfredat (mahallî hesaplar)

Câmi'ül-Hisâb (yıllık kesin hesap)

Kânûn (vergi kanunu)

10- Hususî Muhasebe Kayıtları:

Emîr-i Ahûr (istabl= at ahır) muhasebesi

Çeltik (pirinç) muhasebesi

İnşaat muhasebesi

Sürü (koyun sürüsü) muhasebesi

Darbhâne muhasebesi

Cevâhirhâne muhasebesi

Hazine muhasebesi

Sene başlarında (yani hicrî kamerî yıllarda 1 Muharrem'de, Celâlî-Şemsî yıllarda Mart'ta) envanter (ta'dat) yapılırken evvelâ Kur'an-ı Kerimler'in, sonra tarih kitaplarının, sonra ferdlerin, daha sonra da altın, gümüş, cevâhir, kumaş ve sairenin yazılacağından bahsedilmekte; muhasebe maddelerinde başta izahat verileceği, sonra tarih atılacağı, daha sonra da borçlu ve alacaklı hesaplarla rakamların yazılacağı anlatılmaktadır.

Eserde, makbuzlarda (berâtlarda, makbuz senedlerinde) dokuz ana bilginin yazılı olması, defterlerin günü gününe yazılması, bunlarda kat'ı-yen kazıntı, silinti olmaması ve defter ve vesikaların, her an, hiç telâşlanmadan teftişe amade bulundurulması gerektiğinden bahsedilmektedir.

Muhasebe ilmî bakımından hepimizin merak ettiği bir husus da muzaaf usul (çift taraflı kayd sistemi)'ün bu kitapta mevcut olup olmadığı keyfiyetidir. Batıda muzaaf usulün veya muhasebenin babası sayılan L. Pacioli, muzaaf usulü anlatan kitabını 1494 yılında yazmıştır. Mamafih Hollandalı Dr. J. Postma ve Dr. A. J. van der Helm'in Malta'da Millî Kütüphane'de buldukları Benedetto Cotrugli'nin 1475 tarihinde yazdığı "*Libro de L'arte de la Mercatura*" adlı yazmada da muzaaf usulün bulunduğu zikredilmektedir. Yukarıda arz ettiğimiz üzere, biz, *Risâle-i Felekiyye*'nin aslının en geç 1345'lerde yazıldığı düşüncesindeyiz. Ortadoğu muhasebesine ait diğer muhasebe kitapları da Pacioli'nin eserinden evvel yazılmıştır. Bugünkü muhasebede dahi o zamanki esaslardan bazıları hâlâ caridir. Gerek bu kitapta gerekse diğer eski muhasebe kitaplarında, ilmî adı olan "muzaaf usul" ifadesi kullanılmamış olsa dahi, bu usule çok yaklaşıldığı

‘Âmiller, o tarihlerde, bir nevi vergi mültezimi sayılırlardı. Bunlara, vergi tahsilâtını iltizama aldıkları sırada, bütçeye göre o bölgede ödenmesi gereken paraların listesi verilir; onlar da tahsil ettikleri vergilerden bu masrafları öderlerdi. “el-Mukarreriyye”, ana bütçeyle tesbit edilmiş olan tahsisatı, “el-İtlakıyye” de saray ve erkânına ait olup ek bütçe tahsisatı diyebileceğimiz ödemeleri ifade etmektedir. Yukarıdaki muhasebe madde-sinin bugünkü muhasebe usulüne göre tesbit edilen şekli şöyledir:

————— 1 Muharrem 170 (Celâlî takvim ile) —————
(Aya Sofya nüshasında H.735/M.1.9.1334)

el-Mukarreriyye (bütçe)'den sarfiyat:

-idrarat (seyyitlere yardım)	40.000
-mersumat (ücretler)	60.000
-maaş (eski hademeye)	50.000

el-İtlakıyye (ek bütçe)den sarfiyat:

<u>H</u> vâce ‘Imâdu'd-dîn (malzeme)	120.000
Emir Ali (Vekilharç)	50.000
Basra'nın kâmil sene bütçe geliri:	300.000

es-Sadr Hvâce Humâmu'd-dîn Şîrâzî tarafın-
dan tahsil edilip yukarıda yazılı masraflar
için ödenmiştir.

es-Sadr Hvâce Humâmu'd-dîn Şîrâzî 20.000

bütçe gelirlerinden fazla ödediği miktar olup
gelecek sene bütçesinden mahsubu tesbit edilen

Bu madde, İstanbul nüshasının 33b nolu sahifesinde de az farklı olarak mevcuttur. Evvelce yazdığımız üzere, daha bir çok maddeler vardır. Bu kitap hakkındaki araştırmamızı tamamlayabilir ve yayınlayabilirsek, bu hususta daha geniş bilgi arz etmiş olacağız.

III. *Risâle-i Felekiyye*'nin İstanbul ve Tahran Nüshaları Arasındaki Farklar:

Sahife Numarası		Açıklama
İstanbul	Tahran	
19 a	10 b	Tahran nüshasının sahife sonundaki 8 satırı İstanbul nüshasında yok.
20 a	11 b	11 b'nin ilk iki satırından sonraki kısım ve 12 a'nın 13 satırı İstanbul nüshasında yok.
35 a	23 a	23 a'nın 12. satırından sonraki kısım ile 24 a'nın 14. satırına kadar olan kısım İstanbul nüshasında yok.
41 a	27 b	İstanbul nüshasında dört mesleğe ait kısım eksik yazılmış. Biz bunu, İstanbul nüshasının 76. sahifesinden tamamladık.
43 b	29 a	29 a'nın 12. satırında yanlışlık var.
44 b	30 a	30 a'nın 31. satırından 34 a'nın 3. satırına kadar olan kısım İstanbul nüshasında yok.
—	42 a	Bu sahifenin 9 ve 10 satırları İstanbul nüshasında yok.
62 b	—	Bu sahifenin birinci satırındaki yan yazılar Tahran nüshasında yok.
65 b	43 b	65 b'deki yazılardan 11 satırı Tahran nüshasında yok.
71 a	46 b	Her iki nüshada da 12. satırdan sonra yazılması icap eden iki kısım eksiktir Biz, bunları, İstanbul nüshasının 59. sahifesinden tamamladık.
76 b	49 b	Tahran nüshasının bu muhasebe maddesinde, İstanbul nüshasına göre beş meslek ve bunlarla ilgili vergiler yazılı değil.
85 a	53 a	85 a'daki ilk iki satır, Tahran nüshasında kısmen yazılmamış.
90 a	55 a	Tahran nüshasında Küçük Luristân bölgesine ait 8 satırlık kısım yazılı değil.
92 a	56 a	92 a'daki "Arrân" gelirlerinden bir kısmı ile Gürcistân gelirleri Tahran nüshasında yazılı değil.
93 b	56 b	Tahran nüshasındaki vilâyet miktarı, İstanbul nüshasındakinden beş adet eksik.
—	56 b	56 b'nin sonundaki 6 satır, İstanbul nüshasında yok.
—	73 b	"Cevâhirhâne muhasebesi", İstanbul nüshasında yazılı değil.
—	—	Mesleklere ait muhasebeler, her iki nüshada farklı sıra takip etmektedir.
—	—	Her iki nüshada da, yukarıdakilere göre daha küçük kayıt farkları ve eksikler vardır.

Sonuç olarak, XIV. yüzyıl ortalarında Abdullah ibn Muhammed Kiyâ el-Mâzenderânî tarafından kaleme alınan *Risâle-i Felekiyye* isimli eser, Ortaçağ İslâm dünyasında resmî muhasebe usulünün ilk örneklerindedir. Vaktiyle W. Hinz tarafından tek bir nüshaya dayanılarak yayınlanan bu eserin yeni bulunan Tahran nüshası önemli yenilikler ihtiva etmektedir. Bundan sonra eser üzerine yapılacak çalışmalarda bu yeni nüshanın kullanılması araştırmacılara büyük kolaylıklar sağlayacaktır.

“ON THE NEW VERSION OF RİSALE-I FELEKİYE”

Abstract

Risâla-ye Falakiyya written by ‘Abdallâh ibn Muhammad Kiyâ al-Mâzandarânî sometime in the middle of the 14th Century, is one of the early samples of an official accounting in the middle age Islamic World. Walther Hinz published the the book depending on an only one version. Therefore this valuable work has many mistakes and missing parts. Another copy of the Risâla is recorded with the number 6041 in the Library of Parliament (Kitâbkhâna-ye Majlis) in Teheran. This new version of the Risâla considered to be the original copy helps us correct some mistakes and fill in some missings.

In the future researchers will greatly benefit from this original copy.

Keywords

‘Abdallâh ibn Muhammad Kiyâ al-Mâzandarânî, Risâla-ye Falakiyye, History of Accounting, the Method of an Official Accounting, the Ilkhânids.

